

NYKTERHET I PROVINSEN

NYKTERHETSFÖRENINGAR OCH PRESS I ÖSTERGÖTLAND VID 1800-TALET MITT.

När major mekanikus Carl Theodor Ekenstam (1798–1879) såg tillbaka på den tid som flytt ansåg han att förbudet mot husbehovsbränningen 1855 ”var för Fäderneslandet *särdeles väl*”, och han var lycklig över att ha bidragit till ”en ej ringa del i den reformen”; detta i synnerhet som idén i början, även bland nykterhetsvänner, ”ansågs vidunderlig”.¹ Ett kvarts sekel hade kampen tagit.

Med Ekenstam och Östergötland i fokus ska artikeln försöka teckna nykterhetsfrågans tidiga och växlingsrika historia. Hit hör bland annat att Ekenstam själv, ända in på 1840-talet, ingalunda förordat ett förbud mot husbehovsbränningen. Tvärtom. Men då hade å andra sidan hans ljusa upplysningsdrömmar ännu inte förmörkats av varken religiös fanatism eller politisk radikalism.

FORSKNINGSLÄGET

En bibliografi över svensk nykterhetslitteratur fram till 1877 har sammanställts av Ferdinand Schulthess (1900). Nykterhetsmannen Johan Bergman

(1893 resp. 1900) har tendentiöst men informativt tecknat såväl nykterhetsrörelsens svenska historia som världshistoria. Gunnar Westin (1928) har i samband med George Scott skildrat den tidiga nykterhetsrörelsen. Användbar är också Oscar Mannströms (1912) ”dokumentsamling till belysande af den äldre svenska nykterhetsrörelsens mer intima och personliga sidor”. Tage Larssons (1945 resp. 1947) arbeten om reformen i brännvinslagstiftningen i början av 1850-talet ger alltså den bästa överblicken över debatten på riksplånet. Nils Rodén (1941) behandlade nykterheten i sin avhandling om väckelserörelser i Linköpings stift.

Torkel Jansson (1985) menar i sin bok om 1800-talets associationer att dessa fyllde ”ett sprängfullt tomrum” genom att de verkade i ett slags diffust fält mellan den privata sfären och den framväxande kapitalistiska statens nya funktioner. De tidiga nykterhetsföreningarna tolkas, med hjälp av religionssociologen Berndt Gustafsson (1964), som ett slags kommunala institutioner upprättade på överhetens

initiativ i syfte att kontrollera befolkningen. Mot denna tolkning har Sidsel Eriksen (1988) hävdad att den tidiga svenska nykterhetsrörelsen var ett uttryck för anglo-amerikansk väckelse, ingalunda i förening med överheten. Min avsikt är att såväl nyansera som i viss mån förena dessa motstridiga tolkningar.

Idé- och lärdomshistoriker har annars knappt ägnat den tidiga nykterhetsfrågan någon uppmärksamhet. Roger Qvarsell (1988) berör nykterhetsföreningarna helt kort och snarast som ett exempel i debatten om associationsväsendet. Jakob Christensson (1996) ägnar nykterhetsfrågan viss uppmärksamhet i sin avhandling om den svenska upplysningen. Vad angår sekelskiftet och det tidiga 1900-talet har Ronny Ambjörnsson (1988) bidragit.

Nykterhetsrörelsen har vidare setts som en ur urbanisering och industrialisering framsprungna protest mot gamla auktoriteter (Lundkvist 1977), som ett medel att disciplinera arbetarna med (Horgby 1986) samt som en arbetarnas självdisciplinering (Bundsgaard & Eriksen 1986); dessa framställningar, liksom lejonparten av forskningen kring nykterhetsrörelsen, rör i huvudsak en senare tid än (och bortser ibland från) den som här ska behandlas. Internationellt finns en ganska stor litteratur, även den främst om tiden efter den här aktuella.²

BÖRJAN

Måttlös konsumtion av brännvin har alltid av åtminstone någon setts som ett problem. Under 1810- och 20-talen blev dock den offentliga diskussionen om brännvinet mer intensiv, delvis på grund av upplevelsen av en kraftigt stigande konsumtion. Supandet uppfatta-

des av många som ett allvarligt bekymmer. Icke desto mindre är den plötslighet med vilken Nykterhetsfrågan, identifierad som sådan av samtiden, blossade upp på 1830-talet anmärkningsvärd. Den 28 november 1830 firades tusenårsminnet av Ansgars första sverigebesök. Överdirektören vid lantmäterikontoret, Carl af Forsell (1783–1848), hade för att hugfästa vändpunkten och därtill initiera en ny författat en skrift som han anonymt gav ut under titeln *Underrättelser om de i Amerika inrättade Temperance Societies*. Föreningsbildande efterlystes. Startskottet följdes 1832 upp av en skrivelse från Kongl. Maj:t till landshövdingarna.

Redan i januari 1831 sågs en första östgötsk ansats. Stadsläkaren och publicisten Gustaf Eriksson (1789–1865) manade då i *Norrköpings Tidningar* (26/1) till bildandet av en förening. Den 7 mars samma år stiftades, med det till synes märkliga namnet, Norrköpings Måttlighets- och Nykterhets Sällskap och Förening. För Eriksson, som vände sig till ”upplystare, för sakens framgång nitälskande medborgare”, var det högre målet med en förening inget mindre än medborgarnas ”ewiga och timliga we”. Nykterhets-saken syftade rentav till förhindrandet av ”människosläktets utdöende” (NT 5/3).

1831 sjöd av verksamhet. Norrköpingsföreningen föranstaltade översättningen och utgivningen av Lyman Beechers *Six sermons* samt gav ut *Några ord till allmogen om brännvinets fördelighet*, och Gustaf Eriksson själv författade skriften *Om brännvinet och dess missbruk* samt artikeln ”Om brännvinets inflytande på hälsan” i *Sammlaren*. Läraren Johan Peter Kjellberg (1768–1832) ämnade ge ut en ny upplaga av sitt plötsligt mycket aktuella skaldestycke ”Brännvinet. Småländskt Rimförsök”

från 1812. *Norrköpings Tidningar* hjälpte till: Artiklar, notiser och insändare dryftade brännvinets skadlighet, stadgar för föreningen publicerades. "Måttlighets- och Nykterhets-föreningar bilda sig nu öfverallt", skrev man (*NT* 2/3 1831).

Dock inte i Linköping. Där tog man det lugnare. Ett och annat meddelades visserligen, och landskamreren och godsägaren Gabriel Bergergrens (1775– 1841) i Linköping tryckta *Nykterhets-Adress till Hedervärda Allmogenti Östergötthlands Län och Stift* anmälde mycket positivt i *Linköpings Bladet* (28/9 1831). Bergergren hade, hette det, lyckats framställa problemet så "att allmogen förstår det, och se detta är just knuten", när man har med en "oupplyst allmoge" att skaffa.

PATRIARKEN PÅ GUSUM

Vid Gusums bruk lät Carl Ekenstam 1831 bilda en nykterhetsförening. Ekenstam var major mekanikus och hade arbetat under Baltzar von Platen. 1828 hade han gift sig med Charlotta Wilhelmina Westerberg (1805–1864). 1829 dog såväl Platen som svärfadern. Den förres frånfälle gjorde det så mycket lättare att överge platsen vid kanalverket för att överta disponentskapet för den senares mässingsbruk, Gusum, med tillhörande egendomar.³

Ekenstams förening var absolut. Absolutism innebar, under hela den period som här diskuteras, avhållsamhet från destillerade drycker och måttlighet vad angick de jästa. Synonymt med absolutism användes beteckningarna nykterhet, avhållsamhet, abstinens. Att absolutismen så att säga inte var absolut kom sig av att endast brännvinet uppfattades som ett problem, vin- och ölkonsumtionen i riket var vid en

jämförelse synnerligen begränsad. Man skilde därtill mellan brännvinets alkohol och de jästa dryckernas vinämne. Måttlighetsföreningarna dominerade under förra hälften av 1830-talet, för att sedan försvinna så gott som helt. Motsättningarna mellan måttlighet och absolutism var till en början inte särdeles skarpa. Exempelvis bestod den nämnda norrköpingsföreningen egentligen av två föreningar, en måttlig och en absolut.

Föreningarna skilde sig avsevärt från en senare tids. Några medlemmar i modern mening existerade inte. Man gick inte in i en förening utan man ingick en förening, ingick en överenskommelse.⁴ All verksamhet sköttes av föreningens styrelse, vilket oftast innebar ordföranden som i regel även sammanföll med stiftaren. Likt senare tiders föreningar byggde dessa emellertid inte på stånds- eller skråprinciper. Att som Torkel Jansson hävda att alla initiativ utgick från centralorganisationens ledning, vilken han ser som en gren av statsledningen, är dock svårt då en sådan bildades först 1837.⁵ Detta hindrar emellertid inte att föreningarna styrdes av människor som antingen representerade makten på lokalplanet eller på annat sätt kan sägas ha tillhört en överhet.

Begreppet patriarkalism, med kriterierna olikhet, helhet och ömsesidighet, kan med fördel användas på de tidiga föreningarna.⁶ Vid Gusum eller, vilket var det vanliga, i församlingen på landet där kyrkoherden initierat föreningen är olikheten uppenbar nog. Nykterhetsföreningen var, vad avser helheten, blott en del av förhållandet mellan disponenten på bruket och dess arbetare. Till denna kom också bland annat undervisning, själavård, sparbank. Svårigen kan det i praktiken ha varit möjligt att skilja mellan disponenten och ord-

förändren i nykterhetsföreningen. Ett nykterhetslöfte vid Gusum innebar därtill en förbindelse att uppföstra sin barn enligt föreningens principer och verka för att dessa omsider skulle ingå. Ömsesidigheten ges av att disponenten hade samma förpliktelser. Löftesgivarna fick därtill något i utbyte mot sin avhållsamhet. En sådan favör är att folket på Gusum fick en årlig fridag den 16 januari, nykterhetsföreningens högtidsdag. Med patriarkalism är också förknäad social kontroll.⁷ Nykterhet i sig är en form av kontroll, och graden av frivillighet måste ifrågasättas. Även om inget tvång såvitt är känt användes vid Gusum, torde situationen åtminstone kunnat ha upplevts som tvingande. (En del kyrkoherdar avtvingade däremot nykterhetslöften vid till exempel konfirmationen.) Det disciplinerande och kontrollerande understryks av att Gusumföreningen stadgade att löftesbrytares namn skulle offentliggöras, antingen från predikstolen eller i pressen. Att denna punkt så småningom inte kom att tillämpas, som varande "olämplig", förändrar inte den grundläggande attityden.⁸

VETENSKAP, HUSHÅLLNING OCH NATIONALISM

1833 utgav Ekenstam *Om fördelen af potates-odling i stort till utfodring; om potates-bränningens förderflighet, icke endast för ladugård, utan ock för åkerbruk; samt om nyttan af en annorlunda reglerad brävnins-tillverkning; jemte anvisning huru kreatur fodras med potates*. Titeln sammanfattar väl hela programmet. Potatis var den bästa foderväxten (dranken utgjorde ingalunda någon ersättning, var tvärtom skadlig) och om den brändes upp medförde det gödselbrist, och därigenom avtagande

bördighet. Ett ordnat cirkulationsbruk inriktat på spannmålsproduktion var lösningen. Husbehovsbränningen borde upphöra. Istället skulle tillverkningen ske fabriksmässigt och av spannmål. Allmogen använde då sin potatis till foder och "husbehovsfylleriet" försvann: "nyttan i moraliskt och fysiskt hänseende [vore] omätligt stor!" För att inte tala om i ekonomiskt: bättre kreatur, rikare spannmålsproduktion, jämte mindre "tidsspillan och arbetsförlust, som orsakas af superiet".⁹

Vad gällde drankens näringsvärde, som Ekenstam alltså bestred och som utgjorde kärnan i hans argumentering, fick han senare stöd av såväl Berzelius som Joachim Åkerman (1798–1876), professor i teknisk kemi i Stockholm. Visst motstånd mötte givetvis också. Bland andra lantbruksauktoriteten Janne Nathorst (1794–1862) opponerade sig.¹⁰ Även Östergötlands Hushållssällskap såg sig föranlett att ge sin motsatta syn på saken (*ÖC* 18/12 1839). Också norrköpingsperiodican *Tidskrift för Sveriges Landtmän* (1841) innehöll försvar av brännvinsbränningens fördelar. Vad Ekenstam kort sagt sade, och enligt egen utsago var han den förste att göra det, var att brännvinsbränning var skadligt för jordbruket, och detta var, år 1833, med hans egen formulering, en "vidunderlig sats."¹¹

I förordet betonade Ekenstam att skriften inte blott grundade sig på hans egen ringa erfarenhet. Resultatet var i stället frukten av "beräkningar", "facta", "noggranhet i uppgifter" och så vidare, väl överensstämmande med "erkände vetenskapsmäns och landbrukares" rön. En nykterhetsskrift från 1834 talade om "den ädle patriotiske Författarens oomkullstötliga bevis".¹² På lantbruksmötet i Norrköping långt

senare, 1848, var Ekenstam böjd att hålla med: "beviset är orubbligt."¹³ Och när han själv ännu senare för Peter Wieselgren (1800–1877) karakteriserade sin gärning talade han om kärleken till "exacta vetenskaper", och hans nykterhetsskrifter sades vara "torra försök at nästan matematiskt bevisa den nya nykterhets-lärans sanning."¹⁴ Hur annorlunda förhöll det sig inte med den vetenskap – animal magnetism à la Schelling och Priessnitzsk kallvattnetur – vännen och brunnsläkaren i Söderköping, Johan Olof Lagberg (1789–1856), utövade? Nordbon led av bristen på ljus och värme, av bristen på "det expansiva ljuset". Detta kunde i viss mån kompenseras "genom njutning af sådana produkter, hvori, att så säga, mycket sol ingår." Till dessa räknade romantikern Lagberg brännvin. I Ekenstams ögon var detta, vänskapen till trots, inget annat än "inbitna Philosophiska sophismer." Lagberg stod för den skull inte kallsinnig inför saken. Avhållsamhet kom givetvis inte på fråga, men måttlighet var påkallad. Och dessutom, skrev Lagberg, "jag fruktar misstag och tycker illa om öfverdrift."¹⁵ Ekenstams lantbruksaktiviteter på vetenskaplig grund var alls inte bara ett medel för hans nykterhetssträvanden. Namnet Carl Ekenstam var respekterat när det gällde lantbruk, och han producerade en rad skrifter och artiklar, främst rörande foderväxter och gödningsätt. 1841 erhöll han Lantbruksakademiens större medalj i silver för just odling av gräs och foderväxter. Istället för att endast anföra praktisk erfarenhet, började nu naturvetenskaperna alltmer tillämpas på jordbruket, och i Carl Ekenstam förenades dessa strävanden med nykterhetssaken.

De vetenskapliga argumenten lånades även från medicinen. Redan Linné

menade att brännvin var skadligt för kroppen. Han återropades ofta, liksom den tyske läkaren Christoph Wilhelm Hufelands (1768–1832) *Om brännvinets giftiga verkan*, översatt första gången 1804. Att på 1830-talet ur medicinsk synpunkt angripa brännvinet var dock inte oproblemiskt. Brännvinet var ju ett medikament, eller som ordspråket formulerade det: "der bränwin icke hjälper, der är döden". Dessutom gällde det att föra i bevis att brännvin, producerat av så uppenbart nyttiga ting som potatis och säd, saknade allt näringsinnehåll. Lägg härtill matsmältningens mysterier. Aptitsupen intogs inte blott eller ens huvudsakligen för att stimulera aptiten, som man i förstone kan tro, utan för att överhuvud iständsätta en sund matsmältning. Med medicinska argument lyckades man emellertid föra allt sådant till fördomarna. Att här gå in på hur detta gjordes är överflödigt; poängen är att man, i nykterhetskretsar, ansåg saken vetenskapligt bevisad. Nykterhetssakens vetenskapliga vederhäftighet underströks därtill då män som Berzelius och Anders Retzius (1796–1860) var med om att bilda centralorganisationen.

Bakom de vetenskapliga argumenten låg mer eller mindre uteslutande ekonomiska motiv. Inte bara de med jordbruksanknytning utan även de medicinska argumenten tjänade i huvudsak ekonomin. Individens hälsa och välbefinnande var sällan självändamål. Arbetsamhet befordrade visserligen, som det hette i den Lindblomska katekesen, hälsa, men även det omvända var sant. Oftast uttrycktes detta i formelartade refränger om välbstånd och nytta. I till exempel en nykterhetsskrift från 1834 gick man emellertid rakt på sak: Spenderas en del av det överflöd som vinnas genom nykterhe-

ten på "arbetares rikligare föda, så stå de bättre ut med att tjäna Dig".¹⁶ Det är därtill åtminstone anmärkningsvärt att en industriman som Samuel Owen (1774–1854) uppträdde i nykterhetsvännernas främsta led. De moderna fabrikererna med sina avancerade maskiner sköttes bättre av nyktra än av påstrukna arbetare. Även mässingsbruksdisponenten Ekenstams tal om "tids-spillan" kunde ses i det här perspektivet. Det verkar hur som helst rimligt att anta att den nya tiden ställde nya krav.¹⁷

Till nykterheten och ekonomin hör även sparbankerna. Sparbankerna hade diskuterats i provinsens press åtminstone sedan början av 1820-talet. Redan då hade de satts i samband med hämmandet av fylleriet. Sparbankerna sågs emellertid främst som ett led i lösningen av fattigproblemet. Sparbanken i Norrköping omtalades sålunda som en "wälgörenhets anstalt" (t.ex. *NT* 12/3 1823). När nykterhetsföreningar sedan började bildas blev kopplingen till fylleribekämpandet mer uttalad. Ekenstam drog i gång en sparbank i samband med sin nykterhetsförening. Vännen Lagberg hyste samma planer för en måttlighetsförening i Söderköping.¹⁸ Från Skara rapporterades i *Fosterlands-Wännen* (1841:11) till och med om en "Nykterhets-Sparbank".

Nykterhetsivrarna försummade heller inte att slå an nationalistiska toner. En "Wärdig Svensk, och sann Patriot", menade till exempel Gabriel Bergergren, söp inte: "wisa att du icke är född Bränwins-slaf, utan född en fri Svensk Man"! Utlänningen talade om "att Svenska Nation super": "det är ett uplyst och tappert folk, men det super". Dylika tongångar hindrade inte att man även spelade på lokalpatriotiska strängar när man vände sig till menige

man; just "Östgötha Allmogen" hade, enligt Bergergren, "Caractèr" nog att rata brännvinet.¹⁹ En karaktär som av provinsialläkaren i *Den Swenska Nykterhets-Härolden* (1856:3) istället beskrevs som "egenkär, lättjefull och stursk, fallen för starka drycker, spel och slagsmål". De nationalistiska uttrycken förekom överallt i nykterhetsretoriken, men där de närmast som en regel dök upp var i lovsångerna till det sunda och näringsrika ölet, "Swenskens National-dryck",²⁰ vilken därtill blev befriad från skatt 1834.²¹ Ölet var inte bara svenskt, det var dessutom gammalt, och alldeles oavsett vilken orsak man anförde, var det något allvarligt fel med den samtid som fött detta ohyggliga fylleri. Lösningen söktes allt som oftast i det storslagna förgångna.

Aftonbladet i Norrköping (25/2 1835) lånade exempelvis den här strofen av Karl August Nicander (1799–1839): "Säg, kan i denna swärm en främling finna/De gamla, stolta Göthers ätt? – Nej tack!/Han ser dem, ej af kraft – af finkel brinna –/Han ser och ropar: 'Twy ett sådant pack!'" Göterna drack därtill sitt öl och sitt mjöd "av glädje, ej av slapphet", visste Leonhard Fredrik Rääf (1786–1872) att berätta. Förvisso varierade betonet av det förflutnas förträfflighet. Den ultrakonservative Rääf längtade kanske mer än de flesta tillbaka till den tid då "Liberalismen" ännu inte "utrotat gamla verdens glada och uppmuntrande umgänge mellan husbonde och tjenare".²² Om ölet huvudsakligen betraktades som bote-medlet för den arbetande klassen, sågs vinet som de förmögnares räddning, och "det bästa vinet är *det, som smakar bäst*; och [...] detta vin är *det svenska*."²³ Propåer om inhemsk produktion av frukt- och bärviner var vanliga i nykterhetssammanhang. När Ekenstams

förening höll sin första större sammankomst bjöds prästerskap och ståndspersoner på ”godt inhemskt bärwin”, samtidigt som det kungjordes att ett ”stort Bryggeri” skulle anläggas. På *Norrköpings Tidningar* (28/1 1832) var man lyrisk: ”Mätte sådana efterdömen blifwa allmänt efterföljde!”²⁴

UPPLYSTA STRÄVANDEN

Brännvin var skadligt, för moralen såväl som ekonomin. Detta hade man bevisat. Återstod då bara att lära ut beviset, att undervisa och upplysa. I *Läsning för Folket*, utgiven av Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande, inflöt år 1841 Ekenstams ”Om fördomar rörande bränwinstillverkningens nytta för ladugård och åkerbruk”. Artikeln utgjorde en del av den följande år utgivna boken *Frågor och Svar rörande Starka Dryckers missbruk, till Ungdomens tjänst framställda*. I förordet angav Ekenstam som sitt syfte att ”upplysa och öfvertyga”, och han önskade att läsaren ”kunde lära sig fatta den”, alltså inte blott ”mekaniskt utantill upprepa” dess innehåll.

Nykterhetsivrarna refererade ofta till Upplysningen. Gabriel Bergergrens omtalade skrift är fullpepprad med varianter av ordet upplysning. Gustaf Eriksson hoppades på ”en stigande upplysning”.²⁵ *Linköpings Bladet* (6/10 1841) menade att nykterhetsföreningarna inneburit ”den första gryningsranden till ett, en gång blifwande moraliskt tidehvarf” och att de utgjorde ”ett mäktigt befodrings-medel till upplysning, i den mon [de] lyckas upprycka en i menskligheten rotfast orsak till mörker.” *Nykterhetsvännernas Tidning* utbrast i aprilnumret 1841 ”Det ljusnar! det ljusnar!”, för att sedan i augustinumret gå till attack mot ”Hedniska

och Påfwiska qwarlefwor”. Drinkare, menade Ekenstams vän Lagberg, ”äro i sjelfva verket omyndige”; målet därför att förmå dem att utträda ur denna omyndighet.²⁶ Tal, broschyrer, böcker och inlägg i pressen talade samma språk. Upplysningen framstår som en given referens och utgångspunkt.²⁷

Jämte stiftandet av föreningar och den muntliga agitationen, tog sig själva upplysningsarbetet framför allt uttryck i författandet av skrifter och inlägg i pressen samt i spridandet av nykterhetslitteratur. Från 1820-talets Östergötland hittas inte en enda skrift inom området ”nykterhet, dryckenskap, brännvin o.d.”. 1830-talet uppvisar tolv och 1840-talet 35. Sedan dalar produktionen, 1850-talet räknar nio tryck. Utvecklingen i riket är snarlikt.²⁸ En motsvarande statistik över nykterhetsstoff i den östgötska pressen uppvisar en liknande utveckling. Dylika sifferövningar kan ge ett mått på nykterhetsdebattens intensitet eller nykterhetsfrågans aktualitet. Samtidigt får siffrorna inte rakt av översättas till hur angelägen nykterhetsfrågan ansågs vara, till exempel i förhållande till något annat, då det fanns en, låt vara rudimentär, organisation vars uttalade ambition var att verka genom det tryckta ordet. Med 1830-talet iaktas därtill en påtaglig expansion av det totala trycket i regionen, liksom en kraftig tillväxt bland tidningar och tidsskrifter. Denna framväxande offentlighet var en förutsättning för nykterhetsfrågans stora genomslag, ja överhuvud för uppkomsten av en slik ”fråga”.

I stadgarna för de tidiga föreningarna angavs ofta att dessa skulle verka för spridandet av skrifter. För en tid fanns det tre nykterhetstidsskrifter som alla räknade Östergötland till sitt spridningsområde. Engelska nykterhetstid-

skrifter cirkulerade åtminstone i Linköping.²⁹ För föreningen i Mogata redogjordes i *Fosterlands-Wännen* (1843: 2) "för en i sammanhang med Nykterhetsföreningen stående Läseförening eller Lånebibliothek." Vadstenatidningen *Gengångaren* (28/2 1846) rapporterade om en dylik. Nykterhetslitteratur såldes, delades ut och cirkulerade.

Litteraturen var brokig. En av de skrifter som vann störst anseende som folkskrift var Ekenstams *Frågor och Svar*, "nykterhets-katechesen" som Berzelius berömmade benämnde den. Obligatorisk i folkskolan i Gusum, menade *Nykterhets-Wännernas Tidning* (1842:8) att den borde finnas i alla skolor. Boken kom ut i en ny utökad upplaga redan året därpå, och delades på Ekenstams bekostnad ut till alla kyrkoarkiv i landet; 1845 översattes den till finska; och en omarbetad version, på svenska, utgavs sedan i Helsingfors 1858; ett kort sammandrag av skriften utkom 1843 och 1847. I brev till Wieselgren skrev Ekenstam apropå en av honom nyligen utgiven skrift att den först borde bli allmänt spridd, sedan, "icke förr", gällde det att göra "Allmänheten" uppmärksam på det problem skriften dryftade, "så att strid derom må uppkomma i Tidningarne – en strid den jag är ganska villig att upptaga." Wieselgren å sin sida förvånades vid ett tillfälle då nykterheten vunnit en seger i Linköping att ingen där meddelat *Aftonbladet*: "Det måste bli allmänt bekant om det ska verka."³⁰ Eller som han enligt *Norrköpings Tidningar* (11/10 1843) formulerade det: Det gällde att "sprida frågan ut på publicismens och samtalets väg".

Upplysningens symbolvärld var i hög grad relevant för de tidiga nykterhetsvännerna. Man betecknade sin egen verksamhet i termer av upp-

lysning, och man sysslade, bokstavligen talat, med upplysningsverksamhet, man undervisade de okunniga om sanningen, en sanning bevisad av vetenskapen, av förnuftet. Man kämpade mot vidskepelser och fördomar. Genom skrifter och i pressen, liksom på möten, skulle sanningen föras ut. Betecknande är också upplysningsoptimismen: Sanningen kommer att segra. Denna attityd avspeglas bland annat i Ekenstams inställning till lagstiftningen. I *Fosterlands-Wännens* septembernummer 1840 dryftade han frågan om förbud (se även *NT* 12/8 1840). Ett sådant vore inte tillrädligt, menade han, eftersom dryckenskapen inte kan upphöra på befallning. Missnöje, ja rentav en "antireaction" och, i "vår demokratiska tid", eventuellt skakningar blev följden. Istället skulle man släppa bränningen fullständigt fri och låta fabriksbränningen konkurrera ihjäl småpannorna. Samtidigt skulle opinionen förberedas. Ett totalförbud skulle sedan mer eller mindre komma att krävas av den upplysta befolkningen; detta med hjälp av den nya tekniken och massproduktionen. I brev året därpå menade han att *Tvångets tid är nära förbi*. Genom "en bättre öfvertygelse" säkras "sanningens och kärlekens slutliga och frivilliga seger" – "endast i den mohn skriker menskligheten framåt."³¹

TRÖGT ÄNDÅ

Pressen inte bara användes för att få ut propagandan. I den mån en redaktionell linje överhuvud fanns, ställde sig tidningarna i allmänhet på nykterhetens sida. Sommaren 1833 ansåg *Linköpings Bladets* redaktion "som en pligt att befordra Nykterhetsföreningar" (27/7), och några år senare menade man att "om detta ämne kan

ej för mycket ordas” (19/10 1839). Övriga östgötatidningar följde samma linje. Man saxade nykterhetsartiklar ur landsorts- och stockholmspressen, man in-förde nykterhetsanekdoter, man puffade för nykterhetslitteratur och man upplät sina spalter för insända bidrag. Frekventa var också notiserna om ”rysliga händelser”, det vill säga dråp, självmord, förfrysningar och drunkningar på grund av fylleri.

Trots ”den nyväckta andan”, som det hette i *Linköpings Bladet* (18/6 1834), och pressens beredvillighet gick det trögt. Visst förekom en del kritik redan i början. En insändare (*LB* 2/2 1833) menade att det vore omöjligt att avskaffa brännvinet, ”emedan eljest arbetslifwet för massan af folket kan råka blifwa för tråkigt.” En annan (*NT* 17/3 1832) ifrågasatte hur någon på allvar kunde tro ”att en wanlig sup skall förordsaka åträ efter flere”; redaktionen kallade dock insändaren för ett ”barn”. Kritiken var sparsam. Främst framkom den indirekt och i allmänna ordalag och väl till en del som ett retoriskt grepp, då nykterhetsvänner refererade den; så jämrade man sig ofta över ”förtal, utspridt af nykterhetens ovänner” (*LB* 4/7 1832). Ändå gick det trögt. Gustaf Eriksson menade i brev till Ekenstam redan i februari 1832 att ”saken med föreningar är nu slut”. Meningen med ”nykterhets-ropet” hade varit att med en ”coup de main [...] kullkasta bränvinsväldet”.³² Detta hade misslyckats. Att gå så långt som Eriksson ville man väl i allmänhet inte göra, men ändå. I de tidiga årgångarna av stockholmska *Fosterlands-Wänneren*, var rapporterna från Östergötland lättträknade, och när lundsiska *Nykterhetsvännernas Tidning* på våren 1839 listade 210 föreningar i riket, var ynka fyra östgötska, och man glömde att nämna att norrköpingsfö-

reningen för längesedan var insomnad. Framgången, mätt i föreningsbildande, var synnerligen begränsad.

RELIGIÖS MEDVIND

Nykterhetsfrågan introducerades med religiösa förtecken. Det var den praktiska kristendomen som skulle befordras. I den tidiga retoriken spelade den eviga sällheten lika stor roll som den timliga, brännvinsfloden var en syndaflood, bibelorden flödade och prästerna var ofta de engagerade. Detta stod inte i konflikt med upplysningen; inte bara den svenska upplysningens starka religiösa förankring är numera väldokumenterad.³³ Eller som det hette 1834: ”utan att anropa Hans bistånd wans ännu aldrig den sanna upplysningen”.³⁴ De moraliska och religiösa argumenten vägde lika tungt som de vetenskapliga. Fattigdomen liksom brottsligheten, vilka huvudsakligen uppfattades som moraliska problem, kunde bekämpas genom nykterheten, och vinsten beräknas i reda pengar. Men om det var den upplysta, praktiska kristendomen som dominerat under de första åren, tog allteftersom en mer väckelseinspirerad religiositet över. Samtidigt blev strävandena mer radikala. Måttligheten förkastades som regel. Absolutismen blev rättesnöret.

1837 bildades Svenska nykterhets-sällskapet. Den amerikanske presbyterianpastorn Robert Baird besökte Stockholm 1836. Förutom att Baird lyckades intressera kung Carl Johan för sin skrift om nykterhetsföreningarna i Nordamerika, vilken kungen lät översätta och utdela i rikets alla pastorat, gav han också incitament till utgivandet av *Fosterlands-Wänneren* samt bildandet av en centralorganisation. Den organiserade nykterhetssaken

antog härmed helt andra proportioner. Svenska nykterhetssällskapet var i sina stadgar absolut. Om sällskapet officiellt inte hade för avsikt att göra nykterhets-saken mer färgad av religiös väckelse, var det emellertid så det blev. Utan den driftige och nitiske metodistpastorn George Scott (1804–1874) hade det aldrig blivit något sällskap, och den som mer än någon annan kom att personifiera den nu nationellt vordna och kungligt sanktionerade rörelsen, även om han inte i organisationen intog en ledande roll, var Peter Wieselgren, den gudabenådade nykterhetspredikanten.³⁵

I Östergötland gick det ändå trögt. Ekenstam, inte för intet hedersledamot i det nybildade Svenska nykterhetssällskapet, var alltjämt den odiskutabelt främste. Hans förening hade ju också redan från början varit absolut, och i Stockholm var det till honom man satte sitt hopp vad angick sakens framgång bland östgötarna. Verksamheten hade visserligen slumrat en aning, men 1838, då Ekenstam helt lade bort bruket av brännvin i sitt eget hus (själv hade han inte tagit en droppe sedan 1831 och dessförinnan druckit ”ganska sparsamt”) och uppmanade allmogen att följa hans exempel, blåstes nytt liv i föreningen.³⁶ (Apropå Ekenstams allt radikalare absolutism: 1843 bjöd han, som alltså 1832 trakterat sina gäster med inhemskt bärvin och annonserat inrättandet av ett bryggeri, arvprinsarna Carl och Oscar på vatten.) På Ekenstams begäran författades också en bön för föreningen, vilken bereddes rum i *Nykterhets-Wännernas Tidning* (1840:11). Kunde man läsa böner över skörd och kungahus, kunde man väl dymedelst också befordra nykterhet. Han övergav fördenskull inte de gamla hjulspåren: *Om drankfödring, såsom ett*

willkor för Husbehofsbränningens nöd-wändighet, med ett förord av Berzelius, gick 1839 ut i 50.000 exemplar. Ekenstam hedrades också med att på Södra Sveriges Nykterhetsföreningars årsmöte i Jönköping få sitta ordförande.

Bortsett från Ekenstam var det dock tunnsätt. Hans bror, komministern i Hannäs tillika kungliga hovpredikanten, Thure Ekenstam (1795–1848), gjorde vad han kunde i sin församling. Han spred skrifter och på husförhören och från predikstolen läste han ur ”den förträfflige Bairds” bok. På liknade sätt arbetade ett antal andra prästmän, lät vara ibland med andra ambitioner än absolutisterna. Kyrkoherden i Vireda och Haurida, Fredrik Gustaf Wænerberg (1769–1838), förmådde så 1837 sina församlingsmedlemmar att noga efterleva en år 1831 ingången överenskommelse att aldrig ta mer än två supar till maten och däremellan högst en! *Fosterlands-Wännen* ägde i juni 1840 endast kännedom om ynka två östgötska föreningar; detta att jämföra med 28 i Jönköpings län. Den gamle prosten Johan Wættedahl (1770–1847), som sjuttioårig saknade kraft att stifta en förening och som i en ämbetsbroder i grannpastoratet ägde en storbrännare, såg, trots sitt eget ”outsägliga nit” för saken, mörkt på framtidsutsikterna i Östergötland: ”Här behöfdes en Wieselgren att väcka [...] Östgötherne ur deras liknöjdhet”.³⁷

VÄRLDSLIG MOTVIND

Wieselgren skulle komma, och Östergötland skulle småningom i komminister Jonas Janzon (1798–1885) få sin motsvarighet. De verkliga framgångarna stod för dörren. Egentlig fart tog nykterhetssaken med stiftandet av en förening i Linköping hösten 1841. Då

hade det emellertid även börjat blåsa åt rakt motsatt håll.

I och med att nykterhetsfrågan allt mer kom att färgas av väckelse och kravet på absolutism blev allt högljuddare, förändrades tidningarnas inställning; detta samtidigt som pressen överhuvud allt tydligare blev en opinionspress. I Henrik Bernhard Palmærs (1801–1854) *Östgötha Correspondenten* (3/11 1838) publicerades ett utdrag ur lundateologen Henrik Reuterdahls (1795–1870) årsfärskas och kritiska *Om nykterhet och nykterhetssällskaper såsom en religions- och tidsangelägenhet*. Vären därpå (13/3 1839) inflöt ett kapitel ur Dickens *The Posthumous Papers of The Pickwick-Club*, i vilket nykterhetsföreningarna häcklades.³⁸ "Nykterheten befrämjas icke med lögnar och förbannelser", lät Palmær veta i en ackompanjerande not. Något senare (17/4) bereddes en artikel av Berzelius om drankfödring rum, vilken påstods vara "märkvärdig äfven derföre, att ingenting förekommer om helvetes eld". Med Palmær borta från redaktionen, kom *Östgötha Correspondenten* med Carl Fredrik Ridderstad (1807–1886) att inta en välvilligare inställning: "må saken ha framgång äfven hos oss!", hette det till exempel (29/9 1841) apropå bildandet av föreningen i Linköping. När Palmær återigen dök upp på den östgötska publicistiska scenen, var det dags för nästa större anfall. Artikeln "Om Nykterhets-Föreningar i allmänhet och Linköpings i synnerhet" i tidskriften *Herr Lars* (1842:3) vände sig i huvudsak mot absolutismen, och den eftersträvansvärda måttligheten sades kunna vinnas "utan buller och larm".

En efter en kom tidningarna att mer eller mindre vända sig mot nykterhetsvännerna: *Östgötha Correspondenten* och *Linköpings Bladet* från och med

1843; *Norrköpings Tidningar* från 1846, för att ta de mer långlivade. Pressen som förr betraktats som en allierad utmålades av nykterhetsvännerna allt oftare som en fiende. *Nykterhets-Wännernas Tidning* (1842:2) beklagade den nya situationen: "Vår största olycka är att vår press ofta regeras af personer, med exempellös lätt sinnighet och att man måste tigande åse den hemska utvecklingen, om man vill undgå att komma i handgemäng med dem som stå i latriner." När omsider även så "goda wänner i wiken" som bland andra *Norrköpings Tidningar* och den kortlivade norrköpingstidningen *Den Flygande Posten* tröttnat, rädde det inget tvivel längre (1848:3).

I denna strömkantring följde upplysningsretoriken med. Visserligen kunde till exempel kyrkoherden Per Jacob Emanuelsson (1802–1888) orda om "fördomen" och förlita sig på "upplyst erfarenhet" när han nykterhetspredikade 1844.³⁹ Och Koferdikaptenen Gustaf Bäckström talade 1846 tvivelsutan i den gamla stilen: "Det är den stilla vågen, som framrullar på vetandets och upplysningens elf" som slutligen ska segra. "Den kraft, som fordom ryckte nationen ur despotismens och bigotteriets mörka sekel, må den fortfarande lifvas af individen!"⁴⁰ Talande nog berömde *Linköpings Bladet* (9/12 1846), som vid det här laget intagit en kritisk hållning till nykterhets-saken, Bäckströms tal, lovordandes "den fullkomliga frånvaron af allt det sofisterei som eljest i allmänhet vidlåder våra utmärktare nykterhets-talares framställningar".

Upplysningen kom istället allt oftare att riktas mot nykterhetssaken. Palmær såg i *Herr Lars* (1842:3) det rätta "bote-medlet" i "den vexande civilisationen" och "upplysningen". *Östgötha Patrioten*

pläderade för "förnuftets tillräcklighet"; betecknande nog fick man då man refererades i alltjämt välvilliga *Norrköpings Tidningar* (2/7 1845) mothugg i form av ett "Förnuftet i all ära!". I *Norrköpings Tidningar* (10/6 1846) sades dock snart nog "moralassociationer" stämma illa överens "med tidens i alla delar framåt-skridande upplysning", tvärtom ledde de till "upplösning". Nykterhetspredikanternas "besträffande predikosätt" tycktes "arbeta emot tidens upplysning", hette det vidare i *Östgötha Correspondenten* (21/8 1847). Även på nykterhetssidan hittas uttryck för omsvängningen: Nykterhetstalande bonden Per Jonson från Tjällmo menade sig vara trött på att höra slappa prästers refränger om att "upplysningen ska görat" (*Svenska Nykterhets-Härolden* 9/8 1847). Som Palmærs tro på "den vexande civilisationen" låter ana var upplysningens symbolvärld samtidigt på väg ut. Allt oftare talade man i stället om "bildningen", "tidsbildningen", "framåt-skridandet", "civilisationen".⁴¹

Schematiskt ser det sålunda ut så här: Nykterhetssträvandena drog åt det religiöst väckta hållet. Kravet på absolutism tog över. Pressen som tidigare stött nykterhetssträvandena blev fientlig. Upplysningsretoriken, som nykterhetsmännen brukat, vändes emot dem. Att låta sig nöja med en så blodfattig framställning av ett skeende som var så dramatiskt och fyllt av starka känslor, vore emellertid inte tillfredsställande.

SLAGET VID STÅNGBRO II

Från 1840 och några år framöver steg antalet löftesavläggare i Ekenstams förening kraftigt. Antalet brännvinspannor i Ringarums socken, där Gusums bruk ligger, minskade på ett decennium till en tredjedel.⁴² Visserligen kunde en

del av raset hänföras till dåliga skördar och visserligen blev pannorna som regel större, men ändå: saken hade vind i seglen. Våren 1841 för Ekenstam till Stockholm för att tala vid Svenska nykterhetssällskapets årshögtid, och 1842 utkom hans *Frågor och Svar*, vilken innehållsdigra skrift främst utgjorde ett angrepp på måttligheten.

Även i Linköping började man vakna. Löjtnanten, konstnären och styrelseledamoten i centralorganisationen Johan Christian Berger (1803–1871), aktiv också inom väckelsen, på besök i födelsestaden, var den egentlige upphovsmannen till den förening som bildades där i september 1841.

Östgötha Correspondenten önskade (22/9 1841) "företaget all möjlig lycka och framgång" och ordade (17/11 1841) om "nyttan i ekonomiskt, moraliskt och religiöst hänseende". *Linköpings Bladet* (2/3 1842) fyllde på genom att lovorda "den styrka all samhällelighet innebär". Allt andades endräkt.

Vid föreningens årssammankomst hösten 1842, då alltså Palmær i *Herr Lars* attackerat absolutismen, hade tonläget förändrats något. Löjtnant Berger var återigen på plats och talade. "De som ej äro med oss, de äro emot oss", hette det redan i inledningen, och löjtnanten lät sedan krigsmetaforiken flöda.⁴³ Lektor Anders Fredrik Sondén (1807–1855), för att ytterligare förmedla något av stämningen, hade vid en tidigare sammankomst valt att tala över nykterhetens "fiender": drinkarna, tillverkarna och försäljarna samt måttlighetsförespråkarna.⁴⁴ *Linköpings Bladet* (28/9 1842) var alltjämt positivt. *Östgötha Correspondenten*, som i *Herr Lars* funnit "åtskilliga ämnen till eftertanka" (1/6 1842), nöjde sig emellertid med att trycka en redogörelse som lämnats redaktionen (28/9 1842).

Ekenstam menade att nykterhetssaken i Östergötland såg ut att "mogna". Åren 1841 och 1842 bildades sex nya nykterhetsföreningar inom landskapet. I Norrköping gick det emellertid alltför trögt, enligt Ekenstam på grund av prästerskapet. Utsikterna var dock över lag goda, i synnerhet som Södra Sveriges nykterhetsföreningar valt att hålla sitt årsmöte i Linköping sommaren därpå, vilket innebar att Wieselgren skulle komma. För att "ägga intresset och äfven nyfikenheten" ämnade Ekenstam inför mötet låta inflyta små notiser i provinsens tidningar. – Som om det hade behövts! Vänner och fiender sade ändå samma sak: "nog skola vi in och höra Wieselgren." Den karismatiska Wieselgren var, menade Ekenstam, utsedd av Gud. Kyrkorna fylldes och bravorop hördes där han for fram, och räckte inte lokalen till talade han i det fria. I S:t Larskyrkan i Linköping förspordes "en allmän rörelse" så snart mannen visade sig: "Alla trängde sig fram för att så nära som möjligt få se och höra" (*Fosterlands-Wännen* 1843:8). Personkulten kring Wieselgren hade få motstycken. Liksom ryktbarheten: en "Wieselgrenare" på krogen var en sup av det största slaget.⁴⁵

På mötet, med klockringning, procession och middag efter nykterhetsprinciper, som ägde rum i juli 1843 valdes Ekenstam till ordförande.⁴⁶ Friherre Hampus Mörner (1775–1855), den gamle och väckte före detta landshövdingen i Västernorrlands län men numera östgöte, föreslog att Svenska läkaresällskapets yttrande angående brännvinets skadlighet borde en gång varje år uppläsa i predikstolarna; för detta borde man verka. Ekenstam, som uppenbarligen tyckte att upplysningen gjorde alltför maktiga framsteg, yrkade

på behovet av förbuds-föreningar, vilka skulle ha till syfte att bearbeta opinionen i förbudsriktning. I vanlig ordning ventilerades också ett antal teser. Några var utsedda att opponera, några ("enkannerligen och med mesta eftertryck" Wieselgren, som det hette i *Fosterlands-Wännen* 1843:8) att försvara dem. Inget annat än skådespel, alltså. Wieselgren talade naturligtvis också. I Östergötland, "Sweriges Gosen" (i vilket han för övrigt fikade efter ett pastorat), tycktes "nykterhetsplantan" inte vilja slå rot (*LB* 8/7 1843). Orsaken stod att söka i den rika provinsens enorma flöden av brännvin och drank. Misströsta skulle man fördenskull inte göra, ty striden hade fått fart. Huvudresultatet av mötet blev att man under det följande året skulle utröna huruvida förbuds-föreningar skulle bildas. Ett annat nog så betydelsefullt resultat var att ett antal östgötska prästmän först nu på allvar vunnits för saken. Detta tillskrev de själva det personliga mötet med Wieselgren. "En sådan talare hade vi aldrig hört förr och kände oss i någon mån af honom uppeldade", skrev vice pastor Jacob Östberg (1811–1885) i sin dagbok. "Det var märkvärdigt, hvad vårt mod steg, ja, det närmade sig öfvermod."⁴⁷

På stadens tidningar var man inte lika begeistrad. Konservativa *Linköpings Bladet* (12/7 1843) frågade sig, genom ett lån ur *Swenska Minerva*, när "det bakvända sättet att få folk nyktra" skulle ta sin ände, begagnande ord som "fanatism" och "skrymteri". Liberala *Östgötha Correspondenten* (8/7 1843) prisade "sjelfva solen i Nykterhets-systemet" och hans talemått, men anförde reservationer mot själva innehållet. Därtill hackade man på ordföranden, det vill säga Ekenstam, som i tid och otid sades ha avbrutit diskus-

sionerna. Ekenstam genomskådade taktiken. Genom att tala gott om Wieselgrens talekonst slapp man lovorda saken. Och när han själv avbrutit var det ju för att belysa det som avhandlades. ”Men då saken är förhatlig måste åtminstone någon blifva offer.”⁴⁸

Carl Henrik Wallberg (1810–1904), Ridderstads trogne medhjälpare på *Östgötha Correspondenten*, var direkt fientlig i sin nya tidskrift *Bytingen*. Wieselgren, ”nykterhetsifarnes Goliath”, rentav förlöjligades (11/7 1843). Den store nykterhetsaposteln hade låtit undslippa sig att en godsägare i Skåne till följd av inställd brännvinstillverkning numera en gång i veckan lät ett skepp fullastat med smör avsegla till Hull – ett ”bevis á la Münckhausen”, enligt Wallberg. Historien om ”en otrolig kvantitet smör” gick som en följetong. Att Wieselgren genom *Nykterhetsvännernas Tidning* (1843:11/12) och i *Skånska Posten* med hjälp av professor Johan Rabbén (1780–1865) invecklade sig i dunkla förklaringar gjorde smörexporten bara tacksammare. Nykterhets-saken var något gott, menade Wallberg, varför den inte behövde förlita sig på annat än sanningen. ”Men bruka Nykterhetsföreningarnes kämpar i allmänhet detta vapen? Red. vågar rent ut svar Nej!” (19/1 1844.) För vänner gnisslade Wieselgren tänder: han önskade i smöret ”smälta hela Bytingen till Bakelse”.⁴⁹

När fullt krig verkligen var ett faktum, var det emellertid inte pressen som stod för krigsförklaringen. I stället var det stiftets domprost, Sven Lidman (1784–1845), som hade fått nog. Lidman är kanske mest bekant som den som, jämte biskopen, såg till att Palmær inte fick undervisa på gymnasiet och därför tvingades syssla med journalistik.⁵⁰ I nykterhetsfrågan kunde de emellertid

knappast varit mer överens. Biskopen själv, Johan Jakob Hedrén (1775–1861), var ingen stor vän av nykterhetsföreningar. Ingen stor ovän heller. Åtminstone inte officiellt. Hedrén stötte sig inte gärna i onödan. När han ville påtala sina stora insatser för saken hänvisade han till att han fått sina gymnasister i Karlstad under sitt första biskopsår där, 1831, att förbinda sig till absolut avhållsamhet. Samma sak hade uppnåtts i Linköping 1837. I ett ämbetsbrev från samma år, till vilket han också gärna hänvisade, gjorde han emellertid oviljan att ta ställning till princip. Han sade sig nämligen överlämna till prästernas ”egen visa urskillning och bepröfvade erfarenhet, att, efter noga betraktande af tid, omständigheter och lefnadsvanor, välja de utvägar och medel, som anses kunna ändamålet bäst befrämja; utan att vilja, eller ens rätt våga något bestämt föreskrifva eller råda”. Och när han till Wieselgren framförde sina dubier mot absolutismen – ledde den inte blott till ”utvärtes phariséism eller papistisk kloster-dygd”? – sade han sig inte öppet vilja vidgå en slik hållning. I stället var han ”glad, att några fordra ovilkorlig abstinentia, att folket måtte tro det vara fullt alfvar med vårt [!] tal.”⁵¹

Denne försiktige biskop hade nu utlyst prästmöte, och frågan hade utvecklats så att inte ens Hedrén kunde tåga. Biskopen hade ställt ett förslag vilket sönderföll i två delar. Skulle mötet anse total avhållsamhet genom nykterhetsförening vara påkallad, vore ”grunderna härföre nog allmänt kända”, varför biskopen inte behövde orda mer om den saken. Skulle å andra sidan måttlighet anses vara nog, hade mötet att ta ställning till fyra av biskopen uppställda punkter: 1) Prästerna skulle upphöra med all tillverkning och för-

säljning av brännvin; 2) Prästerna skulle inte dricka brännvin annat än till måltiderna, och då endast ett glas; 3) Prästerna skulle inte tillåta minderåriga i sina hus att dricka brännvin; och 4) Prästerna skulle bemöda sig att få sina underställda att avstå från brännvin. Som förslaget var ställt kunde inte någon gärna ta miste på biskopens egen ståndpunkt, men för att intet tvivel skulle råda gjorde han klart reda för sin uppfattning att ”en till ytterlighet drifven encratism snarare reactionerar, än en jemn och sansad måttlighet”, och passade dessutom på att rikta skarp kritik mot de präster som vid konfirmationen tagit nykterhetslöften av konfirmanderna.⁵²

I Ekenstams ögon kunde förslaget inte synas annat än ”dumt”. I synnerhet vad angick punkten om en viss rekommenderad mängd. Första punkten, om tillverkning och försäljning, var däremot bra. Bättre hade emellertid varit om förslaget kort och gott inneburit att prästerna varken skulle få bränna eller ha brännvin i sina hus. Motståndet skulle då helt och hållet inriktas på det senare, varför det förra skulle gå igenom så mycket lättare. Som det nu såg ut skulle prästerna ”hugga sig fast” vid de tre sista punkterna så till den grad att förslaget i sin helhet skulle falla.⁵³

Kommitterande som satts att komma med ett utlåtande över biskopens förslag, varibland räknades domprost Lidman, ansåg alla ”särskilde föreskrifter [...] öfverflödige”; detta som man hade med ”ett upplyst och för allt godt och christeligt nitälskande presterskap” att skaffa. Istället nöjde man sig med att prästerna skulle förmanas att uppträda som goda förebilder. Ekenstams farhågor tycktes alltså vara på väg att besannas. Men när ett beslut sedan skulle tas, den 1 september, enades

man om en ”önskan att vörd. Presterskapet hvarken idkade brännvinsbränning eller behöfde besvära sig med brännvinsförsäljning.” Beslutet hade fattats ”[e]fter en längre stunds öfverläggning”.⁵⁴

Mer än så avslöjar inte prästmöteshandlingarna. *Linköpings Bladet* (2/9 1843) nämnde helt kort att det förekommit ”temligen lifliga debatter”. Domprost Lidman hade emellertid kallat nykterhetsvännerna separatister och liknat dem vid läsare. Saken, menade han, gavs långt större vikt än den förtjänade, detta i synnerhet som ju dryckenskapen var en last som, nykterhetsskriket förutan, började bli urmodig. Det fanns, enligt domprosten, ”oändligt mer förstörande laster”. Men vad gjordes mot dessa? Ingenting; ”det går an” tycktes vara tidens lösen. Vad nykterhetsvännerna, som för några veckor sedan skrikit sig hesa mot måttlighetsföreträdarna, stod för var inget annat än söndring inom kyrkan. Kyrkans ”urkunder, Lag och Evangelium, äro de enda fullständiga Nykterhetsstadgar, och de enda som fått Guds sanction.”⁵⁵

Det beslut som fattades var inte särdeles långtgående. Total avhållsamhet hade knappt kommit på fråga, och det måttlighetsbeslut som tagits var inte mer än en ”önskan”. För Ekenstam rädde emellertid intet tvivel – ”nykterhetssaken segrade”. Lidman hade förlorat, rapporterade han till Wieselgren. Domprosten hade varit ”oöfverträfflig i *heligt* nit [...], men [kyrkoherden Christian] Stenhammar tygade så illa till honom att han var nära att förlora contenansen. Han led verkligen ett svårt nederlag.” Wieselgren i sin tur gladdes sig över att Lidman ”stängade hornen af sig’ i detta nya Stångebro slag”.⁵⁶ Också *Nykterhets-Wännernas*

Tidning (1843:10) gjorde prästmötet till en seger, meddelad under rubriken ”En rikswiktig nyhet”.

När det var dags för tryckning av prästmöteshandlingarna knorrade Lidman för konsistoriet över formuleringarna.⁵⁷ Och när han sedan lät trycka sitt anförande från prästmötet klagade han över ”skarp, [...] omild censur.”⁵⁸ Linköpingstidningarnas tolkningar av bataljen gick stick i stäv med Ekenstams. En insändare i *Östgötha Correspondenten* (27/9 1843) menade att Lidman givit ”ett kylande pulfver åt nykterhetsfebern”. Beslutet sades vara ”välment, men dumt”, och ”nykterhetsapostlarna” anklagades för läseri, metodism och sekterism; ”nykterhetsraseriet” var ”ap-lik”. Och när domkyrkokomminister Israel Rosengren (1795–1859) några veckor efter prästmötet i ett tal på Linköpings nykterhetssälls-kaps årsmöte upprördes över att man numera höll ”tidsanden” som dryckenskapens egentlige bekämpare, kunde *Linköpings Bladet* (27/9 1843) inte tolka detta annorlunda än ”en illa dold harm att sällskapet icke så lätt glömmes d r September”. Tidningen talade i sin tur, med anledning av den ”emot vanligheten ringa samlingen” och med lika illa dold glädje, om ”den i god ordning började reträtten”.

Ingendera part hade naturligtvis vunnit striden. Men efter detta prästmöte var positionerna på ett helt annat sätt intagna. Linköpingstidningarna var avgjorda motståndare till absolutismen. Och tonläget på nykterhets-sidan skruvades upp väsentligt. Den inomkyrkliga kritik Lidman levererat var visserligen inte ny. Enskilda präster hade långt tidigare varit avvisande; ett gott argument ägde de i att ärkebiskop Wallin avstått från en styrelseplats vid bildandet av centralföreningen.⁵⁹ Men

efter detta prästmöte kom kritiken mot nykterhetsvännernas söndrande inverkan på kyrkan att uppta ett allt större rum.

STILTJE OCH TVIVEL

Ekenstam var, trots segerropan, oroad. Han uppmanade därför kyrkoherden i Häradshammar, den mångsidige Christian Stenhammar (1783–1860), alltså han som tvålat till Lidman på prästmötet, att författa ett svar på den oförskämda insändaren i *Östgötha Correspondenten* refererad ovan. Den gamle prästmannen var ”gruffligen trög” och artikeln publicerades, anonymt och förmedlad av Ekenstam, först i januari-februari 1844. Ekenstam hade vänt sig till Stenhammar av två skäl. För det första krävde stämningarna inom prästerskapet i stiftet ”ett kalfatrande af Lidmans sattser”, och för det andra var Stenhammar inte bara långsam, han var därtill grundlig, vilket innebar att han satte sig väl in i frågan – ”och nu hafva vi i honom en ypperlig man vid nästa Riksdag.”⁶⁰

Också andra orosmoln visade sig. Svenska nykterhetssällskapetets årsberättelse var på det hela taget ”rätt bekymrande”. Det tycktes som om föreningsbildandet i riket stagnerade, att hela saken befann sig ”i ett slags *upplösning*”. Till och med en del nykterhetsvänner verkade nöjda ”med den ’måttlighet’ som nu börjat blifva allmän.” Och även om Ekenstam alltfört menade att ett förbud skulle ha sin grund i ”Nationens egen *fria* och *rådande* vilja”, är det uppenbart att han alltmer började misströsta. ”Det är hög tid, gode broder,” skrev han till Wiesegren, ”att gripa förbuds-idéen an”.⁶¹

Stormen 1843 följdes av stiltje. Studerar man östgötapressen är nedgången

av nykterhetsrelaterade artiklar och notiser 1844 märkbar. Talande nog refererade den fylligaste av dem (*LB* 9/11 1844), om man bortser från efterdyningarna efter prästmötet, ett utdrag ur Kongl. Befallningshavandens femårsberättelse, i vilket det hävdades att det inflytande provinsens nykterhetsföreningar utövat endast kunde betraktas som "ett understödjande af den förändring uti sedwana och lefnadssätt, som den allmänna meningen grundlagt".

Tidningarna "tiga såsom goda barn", suckade Ekenstam. Motståndarna brydde sig inte längre om nykterhetsskrifterna. Inte "på år och dag" hade han "hört någon nykterhetsdisput i privata kretsar." Denna "indifferens" kunde hos Ekenstam inte alstra annat än "nedstämdhet". Han började rentav undra om inte föreningarna "spelt ut sin rôle". Samma sak med upplysningen, förefaller det. Visserligen fortsatte han att tala om "Nationens egen *rådande* vilja"; ordet "*fria*" föll plötsligt bort! Men nu menade han att ett förbud, "redan på förhand", behövdes – "på det denna 'rådande vilja' så mycket förr må uppkomma." Förbudet skulle, menade han och hänvisade till det som beslutats av Stortinget, träda i kraft efter tio år. Eller så skulle det i alla fall presenteras. Skulle det visa sig att opinionen inte var mogen efter de tio åren, kunde "gera några års uppskof göras". Denna möjlighet till förlängning "borde vara en Statshemlighet".⁶² Carl Ekenstam verkade ha förlorat sina illusioner om Upplysningens under.

MOT "DJEFWULENS TÅRAR"
OCH "INDUSTRI-RIDDARE"

Fast till en del var det väl taktik. Gick man ut med förbudskrav skulle mot-

ståndarna tvingas agera, det skulle åter bli "kamp på liv och död", och det "är just under sådana strider sanningen säkrast går segrande fram".⁶³ 1844 var ett mellanår. Den verkliga höjdpunkten för nykterhetsverksamheten inom Östergötland stod för dörren. Den väckelseinspirerade nykterhetssaken skulle inom några år dra människor i tusental till mötena. I samma mån skulle kritiken mot dess upplösande inverkan på kyrkan växa.

Mot slutet av 1844 bildades Linköpings stifts nykterhetsförening, centralorganisation för stiftets föreningar. Från verksamhetsåret 1844-45 till 1847-48 steg antalet löftesavläggare med omkring hundra procent. På en rad platser i stiftet tog föreningsverksamheten fart. Till och med i Norrköping, där inte mycket försports sedan stadsläkaren Gustaf Erikssons kortlivade försök i början av 1830-talet, bildades en förening.⁶⁴

De nykterhetssträvanden som nu gjorde sig gällande var än mer väckelseinspirerade till sin karaktär. Vid ett besök i Linköpings stift 1843 sade sig missionsledaren Peter Fjellstedt (1802-1881) beklagligen endast ha träffat tre andligt väckta präster, Israel Rosengren, Jonas Janzon och Jacob Östberg.⁶⁵ Betecknande nog tillhörde dessa tre de ivrigaste nykterhetskamparna under andra hälften av 1840-talet. Illustrativt för den utveckling av nykterhetssaken som här tecknas, från en upplyst variant till en väckt, är också att det har hävdats att "ingen ha varit redskapet till så omfattande väckelser som Jonas Janzon".⁶⁶ Detta ska ha varit fallet redan från 1825; i nykterhetssammanhang dök han upp först 1843, då nykterhetsfrågan alltså hade närmare halvtannat decennium på nacken.

Borta var i allmänhet hänvisningar

till medicin och jordbruk. Ofta förklarade man öppet att nykterheten var ett led i väckelsen. Predikade man "detta lägre" fick man "så mycket bättre gehör för det högre", som det hette i prästen Magnus Westergrens (1803–1886) tal vid Linköpings nykterhetssällskaps årshögtid.⁶⁷ Nykterheten var ett medel. Brännvinsruset hindrade folk att ta till sig Guds ord. Rosengren höll tal på temat "nykterhet är kristendom" (*NT* 28/6 1845), ett tema som går igen i det mesta. Den kristna försakelsen åberopades ständigt. Westergren utlät sig över den okristliga samtiden: "det christliga beymrar föga vår tidsanda, som sjelf tyckes wara något klen i sin Christendom, isynnerhet då frågan gäller dess försakelse-lära".⁶⁸ Måttligheten utmålades jämte trolösheten som huvudfienden. "[W] i hate rusdrycken", deklarerade Janzon.⁶⁹ Att supa var avgjort en synd.

Kulmen på dessa nykterhetssakens glansdagar – och glansdagar är ett relativt begrepp: Östergötland kom aldrig i närheten av den aktivitet som rådde i Gävleborgs, Blekinge, Kronobergs eller Jönköpings län – kulmen under andra hälften av 1840-talet var nykterhetsmötet i Hellestad sommaren 1847. Tre tusen personer hade tagit sig dit, "det största antal som någonsin torde hafva kunnat räknas", som man hänfört rapporterade till *Norrköpings Tidningar* (30/6 1847). Ett massmöte av den här kalibern hade aldrig tillförne skådats, och det låg, som samme vittne meddelade, "någonting outsägeligen stort och hänföraende i anblicken af en menniskomassa, den en gemensam tanke likasom sammangjutit till en enda kropp, lifwad af en och samma verkande ande. Det är en uppenbarelse af kristendomens stora idé". Jacob Östberg talade. Förnämligast så också Jonas Janzon,

hyllad som en stor "folktalare" och av Wieselgren liknad vid Cicero. Hans tal varade i tre timmar, och han talade "så att det svartnade för ögonen på åhörarne"; en nog så tydlig kontrast till Ekens tams ljusa upplysningsambitioner.

I början av 1830-talet hade man visserligen även riktat sig till de lägre sociala skikten. Men i större utsträckning hade man manat de bildade att patriarkalt föregå med exempel, och det enda aktiva som förväntades av bönder och arbetare var en underskrift under nykterhetslöftet. Visst hade man talat om fattigdomen och anfört tragiska exempel ur det verkliga livet, men fattigdomen hade ändå främst betraktats ur en nationalekonomisk synvinkel. Det var Nationen som behövde ett botemedel. Mot slutet av 1840-talet, då tusentals människor, som frivilligt och ibland långväga ifrån tagit sig dit, eldades av en vältalande komminister i skogsbygderna i norra Östergötland, var situationen en annan.

Israel Rosengren angrep vid upprepade tillfällen "en industri, som nödvändigt måste skapa fattigdom" (*ÖC* 18/6 1845). Och Jonas Janzon menade helt frankt att det inte fanns "mer än 2:ne stånd: de rike och de fattige", och att situationen var "orättvis".⁷⁰ Tiden var fylld av "oro och missbelåtenhet", "proletärens leder" ökade, och "Skakningen i samhällskroppen" skulle inte sluta förrän orsaken var undanröjd – "egennyttan". Angrepp riktades mot samvetslösa "industri-riddare" och "brännvinsaristokrater".⁷¹ En insändare från Östergötland i *Den Svenska Nykterhets-Härolden* (1851:12) gick så långt att han inte utelöt "att förbittringen över de stora brännvinstilverkarna [skulle] yttra sig i våld". Nykterhet, väckelse och politisk och social oro hängde ihop. När sedan arbetare i

Jönköping stormat brännerierna – och A.F. Sondén i ett av de sista livstecknen från Linköpingsföreningen utropat: "Beware Gud vår landsort för all sådan kommunistisk brottslig galenskap!"⁷² –, är det lätt att se denna utveckling som ett fullföljande av en man som Janzons idéer.⁷³ Men det samma kan också sägas om arbetarna i Norrköping som själva gått ut med ett upprop (ÖC 13/8 1853), i vilket "första wilkoret, för att höja dessa klasser [de arbetande] ur det förtryck och beroende, hwarunder de nu dwäljas" sades vara "bränwinets och superiets utrotande."

Skötsamma, självdisciplinerande och klassmedvetna arbetare i vardande, möjligen. Ett är i alla fall klart: den nya tiden hade gjort sitt intåg. Problemet var snart inte husbehovsbränning utan, som *Den Svenska Nykterhets-Härolden* (1854:8) lät veta, "den instängda, af ångor och ulldamm uppfyllda luften i dessa fabriker" som tvingade de nattarbetande att suppa brännvin för att hålla sig vakna; och som Sundhets-Collegii berättelse visat var för Östergötlands del situationen ur fyllerisynpunkt som värst i fabriker i Norrköping.

Kritiken i pressen tog ny fart. Redaktören för *Norrköpings Tidningar*, Zacharias Theodor Björck (1811–1869), menade (NT 10/6 1846) att "moral-associationer", varmed han direkt åsyftade nykterhetsföreningarna, var ett "avfall från kristendomen" och innebar dess "upplösning". Fylleriet var ingen orsak till utan en följd av kristendomsförfallet, och kristendomen skulle verka mot alla laster.⁷⁴ Samme Björck hylade senare (NT 4/8 1847) nykterheten som en "stor tidsidé", men varnade för präster som ägnade sig åt "fanatiskt nykteriserande" och "allmän trosfanatism". Tongångarna i övrig östgötaperiodica var över lag desamma. Man började allt-

mer ifrågasätta vad prästen hade med nykterhetsaken att göra. "Hwarför användes just presten till kolportör?", frågade sig till exempel en insändare i *Östgötha Correspondenten* (21/8 1847).

Smutskastning av Wieselgren var legio: Hade han inte på tvivelaktiga grunder tilldelats en fett pastorat? Hade han inte misshandlat en skolpilt? En insändare i *Linköpings Bladet* (17/7 1850) rapporterade att församlingen i Mjölby beslutat att, "då man vet vad som passerat", inte upplåta sin kyrka åt nykterhetspredikanter om inte borgen ställdes. Även på andra håll omtalades skadegörelse under de livliga nykterhetsmötena. Prästen i Ödeshög läste helt sonika kyrkan, så att ett planerat möte där måste hållas i det fria.⁷⁵ Samtidigt som denna kritik riktades mot väckelsefanatism och svärmeri och stod för ett värnande om det statskyrkligt lutherska, speglar den också, inte bara när den kom från utomkyrkligt håll, en sekulariseringstendens. Prästernas sak var religionen, ingen annan.

Av Ekenstam märktes inte mycket under dessa år. Något utträttade han likväl. På det stora lantbruksmötet i Stockholm hösten 1846, till vilket han rest uteslutande för brännvinsfrågan, hann man visserligen aldrig fram till den punkten på programmet. Men på lantbruksmötet 1847 enades man om att proklamera att brännvinsbränning varken var "nödigt eller nyttigt" (NT 17/7 1847). När det tredje allmänna lantbruksmötet hölls i Norrköping 1848 talade Ekenstam mot brännvinsbränningen. Hans yrkan, att mötet skulle skärpa sin ståndpunkt till att hävda att bränningen även vore skadlig för lantbruket, kom emellertid att avslås. Vännen doktor Lagberg lade lök på laxen genom att sårande tala om Ekenstams "laborering med den fixa idéen".⁷⁶

Så mitt under dessa i övrigt så intensiva tider kunde han för Wieselgren, som upphört med sina agitationsresor, "tagit afsked och blott kvarstodo i reserven",⁷⁷ utgjuta sig över "[d]en allmänna likgiltigheten för saken".⁷⁸ Den strid han efterlyst var i full gång, men själv vara han bara nedstämd. Nedstämdheten kom sig dels av att alla förbudsplaner gått om intet vid de senaste riksdagarna och att inga verkliga framsteg tycktes uppnås, att saken på riksplenet faktiskt gick tillbaka, dels av att han hade svårt att identifiera sig med den riktning nykterhetssaken tagit. Carl Ekenstam var en man av "exacta vetenskaper", vilket givetvis inte uteslöt förtröstan på Gud. Wieselgren hade sällan försummat att vid sidan om de fromma anföra även ekonomiska och vetenskapliga argument. Men vetenskapen var numera mer eller mindre frånvarande. En man som Jonas Janzon talade inte i siffror och tabeller, han talade inte om jordbruk och gödsel; Jonas Janzon erbjöd "himmelrikets nycklar": "Bind med dem djefvulen, kasta ut honom och lås wäl igen om ditt hus!"⁷⁹ Janzon och kompani piskade även upp stämningarna mot fabriksbrännarna och lät sig ryckas med av orosåret 1848. Ekenstam å sin sida såg i fabriksbränningen ett medel att bekämpa husbehovsbränningen. Och brukspatronen fann väl svårligen någon anledning att reta upp arbetarna över orättvisa förhållanden.

FÖRBUD OCH BAYERSKT ÖL

Kring 1850 gick luften ur många nykterhetsföreningar. Den ena efter den andra mer eller mindre upphörde. Viss självkritik förekom. *Den Svenska Nykterhets-Härolden* (1851:12) sade sig sakna talare som verkade genom "den

lugna öfwerläggningens och strängt bindande bewisningens makt." Det hade varit för mycket känsla och för lite förnuft. Tiden närmast före riksdagsbeslutet 1855 att avskaffa husbehovsbränningen sågs visserligen en ökad verksamhet, men den intensiva debatten i pressen – framtvungad av potatisjuka i kombination med allt effektivare ångbränning, vilket ledde till överproduktion av brännvin och import av spannmål – fördes huvudsakligen utan anknytning till föreningsverksamheten. Dessutom fördes denna debatt (återigen) i nationalekonomiska och naturvetenskapliga termer. Auktoriteter på riksplenet var läkaren Magnus Huss (1807–1890) och översten Otto Julius Hagelstam (1784–1870). Och Hagelstam framförde på det hela inget nytt, i stort byggde han på Ekenstam.⁸⁰ När beslutet sedan var ett faktum, när industrimännens stora ångbrännerier vunnit över böndernas småpannor, somnade nykterhetssaken, till synes med ganska gott samvete, in för ett bra tag. "[E]n stor och lysande seger" hade vunnits, menade Linköpingsföreningens starke man A.F Söndén.⁸¹ När den sista nykterhetstidskriften, *Den Svenska Nykterhets-Härolden* (1857: 11), annonserade att den skulle upphöra, hänvisades till att de idéer man verkat för "torde wara allmänt kända, [...] om än icke lika allmänt erkända och efterföljda".

Brännvinet hade därtill börjat få konkurrens. Runt om i riket hade man börjat brygga bayerskt öl i stor skala, vilket underlättades av den nya aktiebolagslagen 1848 och den nya tekniken (till exempel möjliggjordes stora lagerutrymmen med is). Och ölet var inte bara en rival till brännvinet, det utmanade också nykterhetsföreningarna. I stort hade de tidigare så ölvänliga nykterhetsvännerna övergivit denna utväg.⁸²

Linköpings Bladet (20/11 1847) berättade på hösten 1847 om en "Bierstube" i Stockholm och uppmanade stadens nykterhetsförening att verka för en dylik. När staden fyra år senare fick sin första "Bayerska Bierhalle", en konkurrent till "supkrogarne", sågs detta av tidningen (14/5 1851) som "en vinst för fosterlandet och mänskligheten". *Norrköpings Tidningar* (4/4 1849) kunde meddela att ett bayerskt ölbryggeri anlagts i staden av Herr John Blomberg. Man prisade nykterhetsföreningarna för att de fått ned brännvinskonsumention, noterade att ölkonsumention stigit lika mycket och hoppades få "se denna nya industrigren inom vårt samhälle uppblomma". Året därpå (14/12 1850) uppmanade man norrköpingsborna att konsumera mer bayerskt öl, detta för att bryggeriet skulle kunna drivas "i allt större och större skala" så att priset kunde falla, vilket skulle göra drycken "i större mån tillgänglig för de arbetande klasserna". Ytterligare något år senare (26/2 1853) puffade man återigen för det lokala bayerska ölet. Den här gången menade man att nykterhetsföreningarna "ej kommit särdeles långt i det ondas undanrödjande"; detta för att "man angripit sjuken mer på teoriens väg; än på praktikens". Emellertid kunde man "med glädje" rapportera att Blomberg tänkte sänka sitt pris med så mycket som en tredjedel: "Det ligger i denna åtgärd en hel framtid". På hösten samma år öppnades så i staden äntligen en "Bierstuga", en inrättning "af stort inflytande på superiets aftagande" (13/8 1853).

Om denna utveckling, som otvivelaktigt förtjänar ett rum i nykterhetsidéns historia och vars tillskyndare uttalat anknöt till nykterhetsföreningarnas strävanden, säger nykterhetsvännerna i stort sett ingenting. Först 1854 med-

delas i *Den Svenska Nykterhets-Härolden* (1854:2) den uppfattningen att "de olika dryckerna hafva befordrat varandras förbrukning".

SLUTORD

En attitydförändring hade ägt rum sedan tiden före nykterhetsfrågans begynnelse i början av 1830-talet. Ingen kunde kring 1850, som man gjort vid riksdagen 1817–18, bestrida brännvinets farlighet med satsen "Jag har sett barn fika därefter", och för detta vinna högljutt bifall.⁸³ Man var numera överens om att nykterhet eller åtminstone måttlighet var något gott för såväl ekonomin som moralen. Driftiga entreprenörer kunde till och med använda idén för att kränga bayerskt öl. Att få folk att supa mindre var en "stor tidsidé". Nykterhetsvännerna själva angrep ständigt uppfattningen att det var "tidsandan" och inte nykterhetsföreningarna som hade verkat för nykterheten. Och nykterhetsvännerna och deras kritiker var åtminstone överens om att det faktiskt dracks måttligare nu på 1850-talet än tjugo år tidigare.

Under denna period blev nykterhet eller måttlighet på ett helt annat sätt än tidigare norm. Avsikten har varit att ge inblickar i hur detta gick till. I början handlade det i stor utsträckning om upplysta och patriarkala nykterhetssträvanden, förankrade i ekonomi och vetenskap, som såg som sin uppgift att rädda nationen. Dessa idéer levde vidare utanför de organiserade nykterhetssträvandena och i polemik mot dessa. Mot slutet av perioden kan nykterhetsrörelsen snarast ses som en del av väckelsen, vars uppgift var att rädda inte nationen utan själarna och där dessa själar på ett helt annat sätt var delaktiga i skeendet, och som också

i vissa fall rymde inslag av social kritik och politisk radikalism. Något absolut brott föreligger inte, snarare handlar det om en glidning.

Till en början ser det alltså i mycket ut som Torkel Jansson beskrivit det och mot slutet mer som Sidsel Eriksen (i polemik mot Jansson) tecknat det. Tre aspekter vill jag därför slutligen understryka. Det är för det första viktigt att studera inte bara den organiserade nykterhetsrörelsen utan även nykterhetsidén som den kom till uttryck utanför denna. Följer man endast den organiserade nykterhetssaken blir det omsider lätt väckelse för hela slanten. Den upplysta, patriarkala nykterhetstanken förblir emellertid hela tiden stark. Som fallet Ekenstam visar kunde konflikten rymmas även inom den organiserade rörelsen, och viktigast: de två lägren satte sin prägel på varandra. Det

är för det andra helt avgörande att uppmärksamma att historien uppvisar stora regionala egenheter. Att den organiserade nykterhetsrörelsen under perioden kan sägas ha utvecklats från en upplyst till en väckt torde gälla nationen som helhet. Kronologin varierar däremot stort, liksom inslaget av konflikt. För det tredje måste hänsyn tas till offentlighetshistorien. Att hävda att tidningspressen stödde den tidiga, upplysta nykterhetsrörelsen för att sedan motarbeta den väckta är bara delvis korrekt. 1830-talets tidningar var överhuvud mer öppna och mindre präglade av en redaktionell linje än 1840-talets självmedvetna opinionspress. Man kan rentav se de renodlade nykterhetstidskrifterna, organ enkom ägnade att bearbeta opinionen i en specifik fråga, som såväl ett svar på som en del av denna presshistoriska utveckling.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Göteborgs universitetsbibliotek (GUB):*
Peter Wieselgrens brevsamling.
- Linköpings Stiftsbibliotek (LiSB):*
Höstrumsarkivet. Linköpings nykterhetssällskap.
- Aftonbladet i Norrköping.*
Bytingen.
Den Svenska Nykterhets-Härolden.
Fosterlands-Wännen.
Gengångaren.
Herr Lars.
Linköpings Bladet.
Norrköpings Tidningar.
Nykterhetsvännernas Tidning.
Tidskrift för Sveriges Landtmän.
Östgötha Correspondenten.
- Ambjörnsson, Ronny, 1988: *Den skötsamme arbetaren.*
- Anonym, 1879: *Biografi öfver major-mekanikus Carl Theodor Ekenstam. Död den 17 september 1879.*
- Barrows, Susanna, & Robin Room, red., 1991: *Drinking. Behavior and Belief in Modern History.*
- Berger, Johan Christian, 1842: *Tal wid Linköpings Nykterhets-Föreninges Års-Sammankomst den 25 Sept. 1842.*
- [Bergergren, Gabriel], 1831: *Nykterhets-Adress till Hedervärda Allmogen uti Östergötlands Län och Stift.*
- Bergman, Johan, 1893: *Den svenska nykterhetsrörelsens historia.*
- Bergman, Johan, 1900: *Nykterhetsrörelsens världshistoria.*
- Bretherton, George, 1991: "Against the

- Flowing Tide. Whiskey and Temperance in the Making of Modern Ireland”, i Barrows & Room 1991.
- Büdsgaard, Inge, & Eriksen, Sidsel, 1986: ”Hvem disciplinerede hvem?”, i *Fortid og nutid* 1986:1.
- Bäckström, Gustaf, 1847: *Tankar i Nykterhets-Frågan*.
- Christensson, Jakob, 1996: *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*.
- Ekenstam, Carl, 1833: *Om fördelen af potates-odling*.
- Ekenstam, Carl, 1839: *Om drankfödring, såsom ett willkor för Husbehöfsbränningens nödvändighet*.
- Ekenstam, Carl, 1841: ”Om fördomar rörande bränvinstillverkningens nytta för ladugård och åkerbruk”, i *Läsning för Folket* 1841.
- Ekenstam, Carl, 1842: *Frågor och Svar rörande Starka Dryckers missbruk, till Ungdomens tjänst framställda*.
- Ekenstam, Carl, 1849: *Brännvinsbränningens inflytande på jordbruket. Ett föredrag vid Sveriges allmänna landbruksmöte år 1848*.
- Emanuelsson, Per Jacob, [1845]: *Predikan wid Nykterhets-Mötet i Linköping den 18 Sept 1844*.
- Embetsbref N:o 3 År 1837* [Linköpings stifts domkapitelcirkulär].
- Eriksen, Sidsel, 1988: ”Vækkelse og afholdsbevægelse. Et bidrag til studiet af den svenske og den danske folkekultur”, i *Scandia* 1988:2.
- Eriksson, Gustaf, 1831: *Om brännvinet och dess missbruk*.
- Eriksson, Gustaf, 1832: ”Till Norrköpings Måttlighets- och Nykterhets-Sällskap”, i *Årsberättelse afgifven till Norrköpings Måttlighets- och Nykterhets Sällskap och Förening*.
- Forsberg, Karin, 1953: *Gusums bruks historia* 1653–1953.
- Gustafsson, Berndt, 1964: ”Associationsidén och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen”, i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1964.
- Handlingar rörande Prestmötet i Linköping år 1843* (Linköping, 1844).
- Harnesk, Börje, 1986: ”Patriarkalism och lönearbete. Teori och praktik under 1700- och 1800-talen”, i *HT* 1986:3.
- Harrison, Brian, 1971: *Drink and the Victorians. The Temperance Question in England 1815–1872*.
- Hildebrand, Bengt, 1949: ”Carl Theodor Ekenstam”, i *SBL* 12.
- Horgby, Björn, 1986: *Den disciplinerade arbetaren*.
- Jansson, Torkel, 1985: *Adertonhundratalets associationer*.
- Janzon, Jonas, 1847: *Nykterhets-Tal hållet ... År 1847*.
- Janzon, Jonas, 1848: *Tal i Nykterhets-frågan*.
- Janzon, Jonas, 1850: *Nykterhets-Tal hållet i Motala* 1850.
- Kjellberg, Johan Peter, 1828: *Några Joh. P. Kjellberg skämtedikter*.
- Lambert, W.R., 1983: *Drink and Sobriety in Victorian Wales c. 1820-c. 1895*.
- Larsson, Tage, 1945: *Reformen i brännvinslagstiftningen 1853–1854. Förhistorien*.
- Larsson, Tage, 1947: *Reformen i brännvinslagstiftningen 1853–1854. Riksdagsbehandlingen och dess försöpl*.
- Lidman, Sven, 1844: *Om Nykterhetsväsendet. Anförande till Prestmötet i Linköping den 1 September 1843*.
- Lundell, Patrik, 1997: ”Upplysningen i provinsen”, i *Scandia* 1997:1.
- Lundkvist, Sven, 1977: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*.
- Magnusson, Lars, 1986: ”Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex”, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 33.
- Magnusson, Lars, 1988: *Den bråkiga kulturen*.
- Mannström, Oscar, 1912: *Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia*.
- O.F., 1834: *En Ropandes Röst*.
- Petrelli, Carl, 1879: *Minnesord då Majoren och kommandören Carl Theodor Ekenstam jordfästes i Mogata kyrka den 2 Okt. 1879. Protokoll, hållet i Linköping wid Södra Sveriges Nykterhetsföreningars femte allmänna årsmöte den 5 Juli 1843* (Linköping, 1843).
- Qvarsell, Roger, 1988: *Kulturmiljö och idéspridning*.
- Rodén, Nils, 1941: *Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856*.

- Rodhe, Edvard, 1915: *Kyrkan och nykterhetsrörelsen*.
- [Rääf, Leonhard Fredrik], 1840: *Brännvinsbränning och tidsandans riktning*.
- Schulthess, Ferdinand, 1900: *Svensk nykterhetslitteratur 1557–1877*.
- Sondén, Anders Fredrik, 1842: *Tal wid Linköpings Nykterhetsällskaps offentliga sammankomst den 27 Februari 1842*.
- Sondén, Anders Fredrik, 1855a: *Nykterhets-Reformens ställning förr och nu*.
- Sondén, Anders Fredrik, 1855b: *Om några hufvudpunkter i Den nya Brännvins-Lagstiftningen. Föredrag hållet i Linköpings Nykterhets-Sällskap den 11 Mars 1855*.
- Sörbom, Per, 1972: *Läsning för Folket. Studier i tidig svensk folkbildningshistoria*.
- Westergren, Magnus, 1846: *Tal, hållet wid Nykterhets-Sällskapets i Linköping Årshögtid, den 20 September 1846*.
- Westin, Gunnar, 1928: *George Scott och hans verksamhet i Sverige, 1–11*.
- Westling, G., 1913: "Den religiösa ställningen i Linköpings stift under 1800-talet", i *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1913.
- Widerström, Otto, 1951: *Henrik Bernhard Palmær*.
- Östberg, Johan, 1905: "Jakob Östberg", i *Julhälsningar till församlingarne från präster i Linköpings stift*.

NOTER

1. Ekenstam till Balthazar de Maré, odate-rad avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
2. Som särskilt givande här kan anföras Barrows & Room (1991) för forskningsöversikten samt Bretherton (1991), Lambert (1983) och Harrison 1971.
3. Hildebrand (1949), Forsberg (1953), s. 123–135, Petrelli (1879), Anonym (1879).
4. Gustafsson (1964).
5. Jansson (1985), särskilt s. 145.
6. Harnesk (1986), Bretherton (1991), s. 149 ff, 160.
7. Magnusson (1986); dens (1988), s. 51.
8. Gusumföreningens stadgar hittas lättast i Mannström (1912), s. 242. På ett exemplar av stadgarna som återfinns i Peter Wieselgrens brevsamling, GUB, finns en notering om att offentliggörandet övergavs.
9. Ekenstam (1833), s. 110, 118 f.
10. Hildebrand (1949).
11. Ekenstam till Wieselgren 19/4 1849, avskrift. Höstrumsarkivet, LiSB.
12. O F (1834), s. 15.
13. Ekenstam (1849), s. 43.
14. Ekenstam till Wieselgren 26/2 1876, Wieselgrens brevsamling, GUB.
15. Lagberg till Ekenstam, 26/1 1832, Höstrumsarkivet, LiSB, Ekenstam till Wieselgren 11/9 1840, Wieselgrens brevsamling, GUB.
16. O F (1834), s. 15.
17. Jämför Jansson (1985), s. 52.
18. Lagberg till Ekenstam, 26/1 1832, Höstrumsarkivet, LiSB.
19. Bergergren (1831), s. 22 f, 33, 35.
20. Bergergren (1831), s. 43.
21. Bergman (1893), s. 136.
22. Rääf (1840), s. 13, 9.
23. Eriksson (1832), s. 30.
24. Ölet bestods redan före 1830 nationalistiska propagandasånger, se t ex Kjellberg (1828), visan "Svenska Ölet".
25. Eriksson (1831), s. 41.
26. Lagberg till Ekenstam, 1/2 1834, Höstrumsarkivet, LiSB.
27. Lundell (1997), för min syn på upplysningen.
28. Schulthess (1900).
29. Hampus Mörner till Ekenstam 25/9 1844, Höstrumsarkivet, LiSB.
30. Berzelius till Ekenstam 15/9 1843, Ekenstam till Wieselgren 19/4 1849, avskrift respektive Wieselgren till Ekenstam 27/3 1843, Höstrumsarkivet, LiSB.
31. Ekenstam till Lieutenant Schoebing 16/12 1841, avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
32. Eriksson till Ekenstam 6/2 1832, Höstrumsarkivet, LiSB. Eriksson berättar

- även att han hört att det numer "supes duktigt" på Gusum.
33. Lundell (1997) och referenser där.
  34. O F (1834), s. 29 f.
  35. Westin (1928).
  36. Ekenstam till Balthzar de Maré, odate-rad avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
  37. Rodén (1941), s. 302 f, 307, 310.
  38. Reuter Dahl och kollegan Thomander förde i *Theologisk Quartalskrift* en debatt, vilken väckte stor uppmärksamhet runt om i landet; för en utförlig teckning av denna se Rodhe 1915, kapitel 1. Dickens utnyttjades även av nykterhetsvännerna, se t ex *Fosterlands-Wännen* (1842:9); uttrycket "Pickwickare" fungerade emellertid som tillmäle.
  39. Emanuelsson (1845), s. 3.
  40. Bäckström (1847), s. 19.
  41. Jämför Christensson (1996), s. 363 ff, särskilt s. 374.
  42. Rodén (1941), s. 301 f.
  43. Berger (1842), s. 3.
  44. Sondén (1842).
  45. Ekenstam till Wieselgren 10/12, 29/8 1842; utsedd av Gud, t ex 24/4 1840; benämningen på supen ?/10 1840, Wieselgrens brevsamling GUB.
  46. *Protokoll, hållet i Linköping wid Södra Sveriges Nykterhetsföreningars femte allmänna årsmöte den 5 juli 1843*. Se även *Norrköpings Tidningar* 11/10 1843.
  47. Östberg (1905), s. 50.
  48. Ekenstam till Wieselgren 11/7 1843, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  49. Wieselgren till Linköpings nykterhets-sällskap 24/7 1843, 1997:6, vol 1, Linköpings nykterhetssällskap, LiSB.
  50. Widerström (1951), s. 123–168.
  51. *Embetsbref N:o 3 År 1837*, 33. Hedrén till Wieselgren 13/1 1838, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  52. *Handlingar rörande Prestmötet i Linköping* år 1843 (Linköping, 1844), 25 f.
  53. Ekenstam till Wieselgren 22/9 1843, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  54. *Handlingar rörande Prestmötet i Linköping* år 1843 (Linköping, 1844), s. 76, 204.
  55. Lidman (1844).
  56. Ekenstam till Wieselgren 15/9 1843, Wieselgrens brevsamling, GUB, Wieselgren till Ekenstam 26/9 1843, Höstrumsarkivet, LiSB.
  57. Ett "Utdrag ur Protocollet hållet i Linköpings stifts Dom-Capitel den 24 januari 1844" med sådant innehåll hittas upplysande nog i Ekenstams arkiv, Höstrumsarkivet, LiSB.
  58. Lidman (1844), s. 6.
  59. Mannström (1912), s. 50.
  60. Ekenstam till Wieselgren 30/10 1843, 29/4 1844, Wieselgrens brevsamling, GUB. Att Ekenstam förmedlade artikeln framgår av Ekenstam till [Ridderstad], odaterad avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
  61. Ekenstam till Wieselgren 30/10 1843, Höstrumsarkivet, LiSB.
  62. Ekenstam till Wieselgren 28/1 1845, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  63. Ekenstam till Wieselgren 28/1 1845, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  64. Rodén (1941), s. 332 ff.
  65. Rodén (1941), s. 371.
  66. Rodén (1941), s. 265.
  67. Westergren (1846), s. 15.
  68. Westergren (1846), s. 15.
  69. Janzon (1847), s. 24.
  70. Janzon (1848), s. 19.
  71. Janzon (1850), s. 3, 15 f.
  72. Sondén (1855a), s. 10.
  73. Jämför Bretherton (1991) om utvecklingen från patriarkalt kontrollerande till politisk radikalism.
  74. Jämför Qvarsell (1988), s. 61.
  75. *Den Svenska Nykterhets-Härolden* september 1850.
  76. Ekenstam till Lagberg 23/1 1849, avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB; i brevet citerar Ekenstam ur ett brev från Lagberg, vilket inte återfinns i arkivet.
  77. Bergman (1893), s. 134.
  78. Ekenstam till Wieselgren 24/2 1847, Wieselgrens brevsamling, GUB.
  79. Janzon (1847), s. 24.
  80. Larsson (1947), kapitel 1, 3.
  81. Sondén (1855b), s. 1.
  82. Samma sak med vinet. Inte så att de började attackera även dess drycker, även om krav på att även vinet skulle ratas förekom, utan snarare att de slutade prisa dem. Vinet hade därtill ofta använts i kritiken

mot nykterhetsvännerna. ”Knappast någon vedersakare finns som icke kommer fram med det der winet, hwari Nykterhetswännerne simma” skrev Jonas Janzon till Linköpings nykterhets-sällskap, odaterat, 1997:6, volym 1, Linköpings nykterhetssällskap, LiSB. När sålunda C A Wetterberg, ”Onkel

Adam”, i en genremålning från 1841 låter en general bälga i sig portvin under det han beklagar sig över brännvinets härjningar, skall detta inte tolkas som kritik av måttlighetsföreningarna (jämför Sörbom 1972, s. 62) utan som kritik av nykterhetsföreningarna. 83. Bergman (1893), s. 107.